

JELENETEK A KAPITALIZMUS IDEOLOGIAI VÁLSÁGÁBÓL*

Mező Ferenc
geográfus, tanársegéd, Debreceni Egyetem

ÖSSZEFOGLALÓ

A tanulmány a kapitalizmus ideológiai válságának bizonyítékait, az ellenmondásokat kutatja. Ahogy már Arisztotelész rámutat a Nikomakhoszi etikában: az erkölcsi erényeket a megszokás és az ismétlés révén tanuljuk meg, s ennek során az eredetileg kellemetlen tevékenységek végül kellemessé vagy legalábbis kevésbé kellemetlenné válnak. Úgy Jung is hangsúlyozza Jób könyvének értékelésekor, hogy nem véletlenül sulykolják a tízparancsolat etikai tanítását annyira, mivel az nem magunktól belülről jön, mint a szellem, hanem ismételni kell szüntelenül, hogy valamelyest betartsuk. A kapitalizmusnak is súlyos morális problémái vannak. Vajon a hétköznapi moralitás összeegyeztethető-e a társadalmi szervezet magasabb szintjein jelentkező elképesztő immoralitással? Ez az erkölcsi válság nem csak az önzéssel, a pozícióharcral függ össze, de visszavezet a felvilágosodás belső ellenmondásaihoz, illetve a felvilágosodás ideológiájának a széteséséhez is. A szétbomlott részek pedig egymásnak estek egymást tovább darabolták, valamint egymást hiteltelenné tették. Az a vágy hogy szétbontsanak mindent, ami tartja a civilizációnkat erősebbnek bizonyult, mint a teremtési oldal, és saját ideológiájuknak estek, addig bontottak, bontottak, míg nem maradt más, mint az önérdék és a fogyasztás, de ez kevésnek tűnik egy civilizáció, egy kultúra fenntartásához! A kapitalizmus felerősíti ezt a folyamatot: az önérdeknek az erkölcsi kötelezettség elé helyezésével és azzal, hogy végtelen újító lendülettel szakadatlanul újakra cseréli a régebbi technológiákat. Elpusztítja a kötelekeket, amelyek századok alatt jöttek létre az emberi közösségekben és nem hagy meg mást a társadalmi kohézió alapja számára, mint a csupaszon önérdéket. A kapitalista fejlődés végső soron aláássa önmagát azzal, hogy olyan normákat teremt, amelyek kibékíthetetlenek a piac és a társadalmak működéséhez szükséges normákkal. Kibékíthetetlen ellenmondások és ellentétek lebegnek a kapitalizmus és általa a mi fejünk felett is!

KULCSSZAVAK ■ kapitalizmus ■ globalizáció ■ Habermas ■ Duerr ■ válság

„Minden emberi, antropogenetikus vágy – az a vágy, amely az öntudatot, az emberi valóságot létrehozza – végeredményben az »elismerés« vágyának a funkciója. És az élet kockáztatása, amelynek révén az emberi valóság »napvilágra kerül«, ennek a vágnak az érdekében vállalt kockázatot. Ezért amikor az öntudat eredetéről beszélünk, szükségképpen az »elismerésért« vívott élethalálharcról beszélünk.”

Kojève

Ebben a tanulmányban az ezredforduló meghatározó gondolkodóit kívánjuk sorra venni, akiknek elméletei, írásai élő szövegekként funkcionálnak, magasztalják őket, vagy vitatkoznak velük. Mindazokat akik, valamilyen

* A tanulmány a Bolyai János akadémiai ösztöndíj által támogatott *Minden, ami geopolitika* című kézirat része, *Az átmenetet segítő elméletek* című fejezetének átirata.

pozitív ideológiát próbáltak gyártani a kiüresedett kapitalizmushoz, és legfontosabb kritikusaikat. Az általuk megalkotott szöveg már nélkülük dolgozik tovább, gondolkodásra serkent. Ilyen pl. Fukuyama, Berger, Habermas, Harvey, Sen, Said (és a felmerülő régiek Adam Smith, Max Weber, Schumpeter és Rosztow). A tanulmány nem vállalkozik azok ismertetésére, akik negatív lenyomatból próbálnak ideológiát gyártani; ellenség van, védekezz! Huntingtonra, Kaplanre, Viriliora gondolok, ez túlfeszítené jelen tanulmány kereteit.¹

Francis Fukuyama az elmúlt másfél évtized talán legnagyobb hatású szociológusa szó szerint berobbant a köztudatba *A történelem vége* című könyvével (1989), mely a liberális demokrácia győzedelmes eposza, és a kapitalista piacok hegemoniáját hirdeti meg a Földön és a történelem végét a volt Szovjetunióban, Kelet-Európában (és Kelet-Közép-Európában).² Természetesen felmerül a kérdés; mi van a földrajzzal? A történelem és a földrajz szíami ikerpár,³ már többen próbálkoztak sikertelenül a szétválasztással. A tér és a hely fontossága növekszik a korabeli világunk struktúrájában, ezáltal nemcsak a politikai földrajz és a geopolitika tudósainak szolgál kihívásul, hanem mindazoknak, akik a térrel szoros korrelációban lévő törvényszerűségeket kutatják.

VÉGE VAN-E A TÖRTÉNELEMNEK?

Ebben a sokat kritizált és sokszor terítékre került esszében Fukuyama aposztrofálta a „Történelem végét”. Ezáltal persze nem kívánt utalni sem az akadémiai tudomány halálára, sem pedig az elkövetkező események hiányára, amelyek a jövőben történelmi interpretációt kívánnának. A történelem kis t-vel folytatódik, de a nagybetűs Történelem véget ért. Ez azt jelenti, hogy a Kojéve-féle⁴ Hegel-értelmezés szerinti történelmi korszakolást fogadja el, azaz a történelmi periodizálásban azzal, hogy megvalósult a demokrácia harmadik hulláma (Huntington, 1991). A Földön a liberalizmus lett az egyeduralkodó, és az egyneműsödés boldog állapota felé haladunk. Tehát nem tételez fel semmiféle eszkatológiai végpontot, ami miatt a történelem szalagja, mint olyan végérvényesen elszakad, és valami teljesen más kezdődik el a világban! Valójában számára talán a globalizáció kiteljesedése az, ami megüti ezt a katartikus élményszintet. Persze, mint minden általánosítás, ez is sántít, a mindenkori történelmi kort, a benne élők természetszerűleg a legfontosabb időszaknak tartják. Nem tartom kizártnak, hogy mai történelmi szemléletünkben és történelemtagolásunkban változások állnak be, bár a fejlődés előre beláthatatlan. Ez a futurológia legnagyobb problematikája is. A jövőt fürkészők a jelen gondolati áramlatait és struktúráját vetítik előre (ez a mai gyors fejlődésben talán tíz év lehet). A győzelem eufórikus érzete azt a látszatot keltheti bennünk, hogy mi győztünk, hogy mi vagyunk a jók, és nálunk a hetedik pecsét, az igazság

egyedül a miénk! Viszont ha elmúlik ez a felejthetetlen pillanat, rádöbbenünk, hogy az igazságunk megkopott, részeit letörték és ellopták, és az a rend, amit kínálni tudunk a boldogabb jövő ígézetével nem mindenkinek jó, sőt oda csak igen kevesek fognak eljutni. A buli után jön a takarítás és a másnap az éles kontúrvaló, káoszszagú jövővel. Mielőtt rátérnénk, meg kell említeni egy nálunk szinte ismeretlen közgazdászkatát Peter R. Bergert a Bostoni University Gazdaságkutató Intézetének igazgatóját, akinek *The Capitalist Revolution* című könyve 1986-ban jelent meg. *A kapitalista forradalom*, vagyis a magyar fordítás 1992-ben jelent meg, a történelem utolsó vacsorájára való invitálással egyidőben. Ez már használta az összes jelentős (elsősorban közgazdasági) modemet, amit Fukuyama leírt. Erre akkor nem volt még fogékonyság, illetve témáját nem helyezte történetfilozófiai összefüggésbe, és végül nem adott neki jó címet. Alaptétele a kapitalizmus mint gyógyír, több megállapítása szinte szó szerint szerepel Fukuyama könyvében, így a kapitalizmus, mint mindenre alkalmazható csodaszer teóriája is. Mind a kettőjüknél az ázsiai fejlődési diktatúrák szerepelnek mint kísérleti állatok. Rajtuk keresztül mutatja be Berger, hogyan alakulnak át a fejlődésorientált diktatúrák törvényszerűen demokráciákká. Először is exportérzékenyek, ebből kifolyólag elsőként kialakították az olcsó munkaerőre alapuló textilipart, majd a szokásos ipari sor következik, a textilipart követi a textilipari gépgyártás, majd a többi gépgyártási fajta, hajógyártás (itt a vasút nem játszik akkora szerepet mint Európában és az Államokban), majd ezt követi a gépkocsigyártás, amit hamar követ a *high tech*. Viszont e fejlődési sor, amit a profit iránti vágy és az exportbevételek növekedésének a vágya hajt, megköveteli az oktatás és a képzés színvonalának a növelését, amivel együtt jár a társadalom tudásszintjének növekedése is. A széles látókörű egyetemisták és az új menedzsment már nem bezárt településeken és nyomornegyedekben, „bérkaszárnákban” él, hanem ellát a Szabadság-szoborrig, olyan könyvekhez jut, olyan tudáshoz, ami a diktatúra belső lebontásához vezet, és szinte természetszerűleg kialakul a demokrácia sajátos ázsiai formája. Vagyis a fejlődési diktatúra a saját maga által ásott sírba zuhan, abban a büszke tudatban, hogy gyönyörű síremléket emelt magának a kapitalista fejlődés e sajátos forradalmi sorozata során. Végsősoron elősegítette a demokráciát. Itt állunk a kapitalizmus panteonja előtt, és úgy látjuk a kapitalizmust mint az idealizmus megtestesítőjét korunkban.

'A TÖRTÉNELEM VÉGE' UTÁN JÖN A 'BIZALOM',
HA AZ ELFOGY, AKKOR KÖVETKEZIK 'A NAGY SZÉTBOMLÁS'

Fukuyama szerint elérkezett a Történelem vége, mert az emberi intézmények evolúciója – „ami nem más, mint a maga a Történelem, ami egyedülálló, koherens, evolúciós folyamat, ha számba vesszük minden időt minden emberének

tapasztalatát” (Fukuyama, 1992) – a végéhez ért. Ez két folyamatot érint, úgy, mint „a liberális demokrácia győzelme” és „a kapitalista piacok hegemoniája”. Hegel a *Jogfilozófiában* világosan kifejti, hogy a történelem végén is lesznek nézeteltérések és azokat drasztikus formában eldöntő háborúk. Kojève viszont ebben a kérdésben eltér mesterétől és aktualizálásában, már azt vélelmezi, hogy a történelem végén minden komoly vita megszűnik, és nem lesz szükség háborúra sem, vagyis nála a kapitalizmus idealizmusa kiteljesedik. Ennek akár előfutára is lehet a liberális demokrácia győzelme, az 1970-es, 80-as évek változásokkal teli periódusának végeredménye, ami az 1989-es év világrengető eseményeiben tetőzött, a vörös diktatúrák kelet-közép-európai és szovjetunióbeli bukásával.

A tekintélyelvű és diktatórikus kormányzatok visszaszorulása volt az eredménye a „legitimáció bukásának”, ahogyan azt a szerző nevezi (Fukuyama, 1992). Válaszként ez a „homogén és univerzális állam” ideológiáját vonta maga után, amely állam alapja nem a csoportok egyenlősége felé való törekvés, hanem sokkal inkább az egyéneknek egyénekként való elismerése, ahol is minden személy méltósága, mindenki más által szabad és autonóm emberként ismertetik el (200). Hol a szabad autonóm ember és a szélsőségesen vett individualizmus határa, ki vezeti át ezen a szűk mezsgyén a demokráciát, vagy azt, ami megmaradt belőle? A *Bizalomban* már őszintébben domborítja ki az individualizmus és a közösség közti egyensúly drámáját. „A közösségi élet megromlásának legszembetűnőbb jele a család válsága” – írja (1997: 432), majd részletesen elemzi a válások és a csonka családok a növekvő arányát a világ fejlettebb felén.

Évtizedeken keresztül – Fukuyamát idézve – a kapitalista piacok kiterjesztését a függőségi rendszerek létrehozásával hozták kapcsolatba, mert a fejlett Észak elzárta a világpiacot a kifinomult módon előállított termékek elől, magára hagyván a harmadik világot egy globális „favágó és vízholdó” szerepben (1992: 100).

Központi kérdése az „*export-vezette*” stratégiák sikere, amit a kelet-ázsiai kis tigrisek és a nagy sárkány valósított meg. „Nagy naivitással, tudatosan odakötötték magukat a külföldi piacokhoz és a tőkéhez...” (101). Míg a latin-amerikai országok *stagflációt* szenvedtek el, Afrika mélyebbre süllyedt, mint valaha.⁵ Mindez – Fukuyama szerint – „azt demonstrálja, hogy a kapitalizmus egy olyan út a gazdasági fejlődés felé, ami potenciálisan elérhető minden ország számára” (103). Más szóval ő egy rekonstruált *rosztovista*, aki amellet érvel, hogy a „kapitalizmus sohasem működött Latin-Amerikában, mert sohasem lett komolyan kipróbálva”.

Kénytelenek vagyunk röviden ismertetni Rostow elméletét (nem csak Fukuyama miatt, hanem Berger miatt is, mivel mindketten kiinduló elméletként kezelik). W. W. Rostow⁶ elméletét az 1960-as években írta le, mikor a társadalomtudósok és a közgazdászok a harmadik világ fejlődése felé fordul-

tak, azt kérdezték maguktól és egymástól mi lesz a harmadik világ országai-
val, milyen fejlődési pályát futnak be? Rostow felfogásában Anglia mintaként
szerepel, az első modern gazdasági növekedési pályát befutó társadalom és
ebből az egy példából szabályt alkotott, mely alapján le lehet követni, milyen
fejlődési pályát fognak befutni más országok. Rulettasztalnál azt mondanánk,
hogy merész! Ennek megfelelően Anglia társadalomtörténetének pályagörbéjét
növekedési szakaszokra osztotta:

1. Az első stádium, a „tradicionalis társadalom” igen változatos gazdasági
és társadalompolitikai képletek együttesét foglalja magában. Ez kétfelé ágazik,
az egyik a semmilyen, míg a másik az igen korlátozott gazdasági növekedés.
Rostowot különösen érdekelte az elsőből a másodikba való átmenet, vagyis az
első stádium meghaladásának a kérdésköre. Mik az előfeltételei; Európában
ezek mind technológiaiak, mind szociálpolitikaiak voltak. A világ más részei-
ben az európai behatolás teremtette meg, kevésbé szemérmesen fogalmazva
a gyarmatosítás, Theodor von Laue kifejezésével élve a „world-revolution of
westernization” (nyugatisodás világorradalma).

2. Ha az előfeltételek megvannak, jöhet az „átmeneti társadalom”, a második
stádium. A harmadik világ jelentős része ebben az állapotban volt a hatvanas
években, vagy maradt a mai napig.

3. A harmadik stádium a „felszállás”, amikor a modern gazdasági erők ural-
lomra jutnak a társadalomban, és a növekedés állandó folyamatként írható le.

4. A negyedik stádium az „érettségé”, ahova a Nyugat fejlett társadalmi elju-
tottak. Rostow úgy számolta, a felszállást követően úgy hatvan év múlva érhető
el, „a kamatos kamatok matematikájával”, más szóval a tőkefelhalmozódás
dinamikájával és a modern technológiák, innovációk diffúziójának gyors-
ságával.

A rosztovisták szerint a harmadik világ államai ugyanolyan vagy hasonló
fejlődési stádiumokon mennek keresztül, mint a nyugati elődeik. Ha szétnézünk,
akkor megállapíthatjuk, hogy a valóság más, egyáltalán nem mennek még
hasonló fejlődési ütemeken sem. Kiszolgáltatottak a nyugat által vezetett glo-
balizációnak. Ezt nevezik a szakavatottak „függőségi elméletnek”. A nemzeti
gazdaság ezekben az esetekben eltorzul, mert folyamatát külső szükségletek
(esetleg kényszerek) és nem belső logikája hívja elő. Végül a belföldi lakos-
ság túlnyomó része elszegényedik. Gunder Frank ezt a függőségi állapotnak
megfelelő helyzetet az 'alulfejlettség fejlődése' kifejezéssel illeti. Mások sze-
rint az, hogy mindenki egyre jobban fog élni és mindenhol a kapitalizmus
győzedelmeskedik, ami elhozza a liberalizmuson keresztül a demokráciát,
és mindenki a boldog középosztályhoz fog tartozni, van némi folt. Wallers-
tein könyvében *A modern világgazdasági rendszer kialakulásában* már kifejti a
„centrum, félperiféria és periféria”-elméletet, későbbi írásaiban pontosítja azt,
mely szerint kellenek a világgazdaság vérkeringésének a fenntartásában cent-
rum- és perifériaegységek, sőt szükségesekek, ezek nem feltétlen bebetonozott

helyek, bár egyértelmű, hogy a centrum, az foggal-körömmel, esetleg napalm-mal ragaszódik helyéhez. A szomorúbb az, hogy Wallerstein szerint nagyjából az arányoknak változatlanoknak kell lenniük, tehát a centrumban való jólét-hez igen is szükségesek a periférián tartott területek. A már említett Gunder Frank szerint a perifériák növekednek a félperifériák terhére, sőt az újonnan erősödő államok, mint Kína és India óriási belső perifériákkal rendelkeznek, amit az ottani elitnek esze ágában sincs felszámolni, hisz az a saját gazdasági motorjának az üzemanyaga.

Visszatérve Rostow elméletére, amely egyetemleges recept, mely mindenkiné a bajoktól függetlenül jó. Ezt az optimista verziót, magáévá tette Fukuyama és Berger is. Kicsit nyugatias, mindenki vegye a „mekit”, mert az jót tesz a gazdaságnak, a felhalmozásnak (mármint a zsír- és a pénzfelhalmozásnak). Jó export által vezetett gazdaság, nyitott piac, be nem avatkozó állam és kész az álom. Ezt, ugye, senki nem gondolta volna! Még valaki állítsa, azt, hogy ez nem tiszta utópia! És ez mind a liberális demokrácia győzelmének és a kapitalista piacok hegemoniájának a következménye. Fukuyamát idézve (1992: 108): „...egy egyetemes fogyasztói kultúra kialakulása liberális gazdasági törvényekre alapozva a Harmadik és ugyanúgy az Első és Második Világ számára. Az erőteljesen termékeny és dinamikus gazdasági világ – amit a fejlett technológia és a munka racionális szervezése hozott létre – félelmetesen nagy homogenizáló hatalommal bír. Képes fizikálisan egymáshoz kapcsolni a társadalmakat világszerte, globális piacok létesítésén keresztül, és képes létrehozni párhuzamos gazdasági törekvéseket és gyakorlatokat eltérő társadalmak sokaságán keresztül. E világ megnyerő hatalma nagyon erős fogékonyságot teremt minden emberi társadalom számára, hogy vegye ki a részét belőle, míg a részvétel sikerességéhez szükség van a gazdasági liberalizmus princípiumainak elfogadására.”

Vagyis a liberális demokrácia eszményét nem lehet meghaladni. E könyvet tekinthetjük ódának, a kapitalizmus ódájának és megtudjuk, hogy a tárgya szinte hibátlan és szép! A fontosságodat süt át a papíron, a világgazdaság még nem jelenti a világ homogenizációját – Fukuyamánál sem –, ezért tartom fontosabbnak *Bizalom* (1997) című munkáját. Az általánosságok belsejét, részleteit, varratait veszi szemügyre. Világainkat nem a vasbeton tartja össze, hanem kollektív képzeink, ezek milyensége és alakulása mondja meg az adott technikai eljárás adaptálásának a lehetőségeit. Folytonos adogatás van, amelyben mindenki, aki hozzáér, változik; e könyv azt mutatja meg, hogy milyen fontosak a bennünk alkotott értékítéletek, a bennünk meglévő láthatatlan törvények. Erről nagyon szépen ír Foucault a láthatatlan jog kifejtésénél (1996) és Polányi Mihály a morális konverzió illetve az erkölcs folyamatos felhasználásának a törvényszerűségeinél (1992). Ez a belső alap került veszélybe, például az amerikai multikulturalizmusban, a bizalom (itt a bizalom egy gyűjtőfogalom és sokkal többet takar, mint elsődleges jelentése). Arról már lehetne vitatkozni,

hogy ez a tünet világunk válságáról tanúskodik-e, vagy egy másik formáció kialakulásáról, ami jobban elősegíti a globalizációs fejlődés többletegyesítésének megvalósulását, nem korlátozódva a világgazdaságra, a *real time* pénzmozgásokra és a multik világának megfelelő fogyasztói „McVilágra”.

A *Bizalom* című könyvben érvel amellett, hogy a gazdaság alapja kulturálisan meghatározott, ez adja a végső bizalmat. Az üzleti életben és a mindennapi életben bízom abban, hogy megtartják a szerződésben lefektetett elemeket. Illetve minden területre nem létezik teljes körű jogi szolgáltatás, a köztes részekben a láthatatlan jog igazít el bennünket, ez pedig egyértelműen kulturális meghatározottságú (a szokásjog és a bizalom jelenkori sajátosságos egyvelege).

„Ám ez az informális, bizalomalapú rendszer fokozatosan átkerült a jogrendszer arénájába, s az ügyvédek pengevéltásai nyomán elvérzett. A szubjektív személyes ítéleteket személytelen bürokratikus szabályok váltották fel...” (1997: 436).

Ha a végső okot kutatjuk, miért jutottunk ide 2007-re, miért a közösségek szétesése és az individualizmus önvészélyeztető diadala? A számos ok közül a legfontosabb maga a kapitalizmus. A modern kapitalizmus ugyanis, mint Schumpetertől tudjuk a szakadatlan „teremtő pusztítás” vagy „alkotó rombolás” folyamata. A technika határainak a kitolódásával a piacok egyre növekszenek, és új szervezési formák tűnnek fel. Azaz fokozatosan gyöngít minden tradíciót, végső sorban kihúzza a szőnyeget kulturális hitele alól, vagyis a gazdasági siker aláássa önmaga kulturális alapjait. Sajnos ez együtt jár a társadalmi szolidaritás régebbi formáinak könnyörtelen eltiprásával is. Az első ipari forradalom szétzúzta a céheket, a községeket, a háziiparokat. A második ipari forradalom szétzúzta a nagycsaládokat, és a parasztközösségeket, lásd a vidék haldoklása. A ma is folytatódó kapitalista forradalom pedig aláássa a helyi közösségeket és a családokat, mindent, ami még megmaradt. Jellemzője a magányt termelő ipar, illetve a megteremtett magányosság, mint célközönség, teremtett fogyasztó (Istentől elvett attribútum). Egyszerű mert pár dologgal kielégíthető (akár hitelbe is). Ha mi teremtjük, mi teremtjük szükségleteit, az pedig ne legyen túlságosan diverzifikált, mert azt nehezebb kielégíteni. Ha éhes, egyen édeset vagy sósat, ha unatkozik, nézzen filmet, hollywoodit vagy mexikóit! Persze mondhatják az okosak, kik számosan vannak, hogy van érdekképviselő, fogjanak össze, lépjenek fel ellene! A válasz megtalálható Fukuyamánál.

Az elmúlt ötven évben az Egyesült Államokban a szakszervezeti tagok száma a munkavállalók 32,5 százalékáról 15,8 százalékra csökkent. Mi van akkor az érdekképviselő fontosságával és annak hatékonyságával? A multinacionális cégek jellemző hozzáállása pedig: ha itt sztrájk van, gyártom a harmadik országbeli gyáramban. És mi a helyzet kis hazánkban, itt kik képviselik a dolgozók érdekeit? A pártok? Melyik is? A szakszervezetek? Melyik is? Bár nagyon sok érdekesség nem felépítve, struktúrába rendezve található meg nála, hanem a végjegyzetekben, pl. az Egyesült Államok etnikai térképének alakulása és annak

végkifejlete, valamint kulturális és gazdasági következményei (Mező, 2001). Mindenesetre szellemi élményt nyújt, és izgalmasabb szöveg az első könyvnél. Ott a felvetés az izgalmas, de nincs lecsapva a labda, olyan dicshimnusz, ami sorsszerűen öngóllá változik. A *Bizalomban* is dominánsabbak az izgalmas kérdések, de a szilánkok, amin a gondolkodás tükröződik, azok fenségesekek!

A *Nagy Szétbomlásban* (2000) a modern társadalmak mindenkit érintő, legalapvetőbb problémái felé fordul, azt teszi vizsgálatá tárgyává. Az Egyesült Államok, és más fejlett országok statisztikai adatait elemezve arra a meglepő következtetésre jut – a *Bizalom* című könyvében foglaltak egyenes következményeként –, hogy az erkölcsi és társadalmi bomlás megkerülhetetlen tény (tehát nem csak a konzervatív gondolkodók komor rögeszméje csupán). Míközben a fejlett világban elkezdődött az ipari társadalomból az információs társadalomba való átmenet, kísérelő jelenségként mindenféle kellemetlen dolgok dugták ki bűzös fejüket (valami bűzlik Dániában, valami bűzlik a Világban). Nőtt a bűnözés mértéke, átalakult, pontosabban széthullt a családszerkezet, általában csökken a bizalom mind az emberek, mind az intézmények iránt, ráadásul olyan individuális kultúra alakul ki, amely hovatovább akadályozza a közösségek normális, hétköznapi működését. „Nincsenek tények, csak értelmezések” – mondta Nietzsche. Ez manapság a realisták jelszava is lehetne. Kiemeli a média szerepét, mely odateszi magát és nagy szerepet játszik abban, hogy a kapitalizmus kulturális fája önmagától kiszáradjon.

„De azt gyanítjuk, hogy a bizalom hanyatlása olyan tág és összetett jelenség, amelynek egy sor különböző oka van, s ezek közül csak egy a televízió” (Fukuyama, 2000: 123).

Majd jellemzi a kapitalizmust, Schumpeterből indul ki, kinek elméletét már röviden ismertettük, feltűnő a hasonlóság a „teremtő rombolás”-elmélettel. Szétrombol, hogy építhessen, a pusztítás most még pusztítás, de jön a „váratlan foudulat” (ld. *Üvegtigris* 2) és meg fog jelenni a színen a Nagy Építkezés, amikor felépítjük a Szép Új Világot. Úgyis írja le, mint ami természetszerűleg beállítható a történelmi felsorolásba, tehát semmi rendkívüli, kicsit bűdös, kicsit hangos, de volt már ilyen. „A Nagy Szétbomlás a Gemeinschaftből a Gesellschaftba való 19. századi átmenet modernebb változata, csak most nem a mezőgazdasági társadalomtól tartunk az ipari felé, hanem az ipari társadalomból lépünk át az információs társadalomba” (180).

A bizakodása is abból származik, hogy nem ismeretlen, tehát nem a történelem végéhez közeli válságról van szó, bár nem tagadja: „Továbbra is fennáll a kérdés: hogyan tudjuk újjáépíteni a társadalmi tőkét a jövőben? A kultúra és a politika egyes társadalmaknak biztosítja, hogy befolyásolják a szétbomlás iramát és mértékét, de hosszú távon ez nem ad választ arra, hogyan teremthető meg a társadalmi rend a 21. század elején”(191).

Bár a tárlatvezetés optimista képekkel zárul, azért vannak elkeserítő tárgyak a falon. „Nagyon úgy fest a dolog, hogy kutyaszorítóba kerültünk: tovább-

haladva egyre súlyosabb társadalmi dezorganizáció és atomizálódás vár ránk, a visszavonulási út viszont el lett vágva. Azt jelentené ez, hogy a mai liberális társadalmak arra vannak kárhozthatva, hogy egyre mélyebb erkölcsi romlásba és társadalmi anarchiába süllyedjenek, míg végül valahogy szét nem robbannak? Igazuk lett volna a felvilágosodás bírálóinak, például Edmund Burke-nek: elkerülhetetlenül ilyen anarchiához vezet minden próbálkozás, hogy a tradíció helyébe az értelmet állítsuk” (192)?

Viszont a szerző a sziporkázó állítást, agyoncsapja a tagadással, a válasz szerinte nem és nem, mert a Nagy Szétbomlás után természetesen jönni fog a Nagy Építés, a Nagy Szerkezetátalakítás. Maga az állam neoliberais lebontása mellett érvel, bár rámutat kiegyensúlyozó szerepének csökkenésére, de nem jön rá, hogy nem szabad lebontani, különben a körbefutásnál visszajutunk az elejére, ott pedig igen csúnya dolgok történtek?!

Már Max Weber⁷ azt írta, hogy a bürokráciában megtestesülő racionális, hierarchikus tekintély a modernitás lényege. A 21. században azonban, ehelyett azt látjuk, hogy a bürokratikus hierarchia a politikában és a gazdaságban egyaránt hanyatlásnak indult, és az együttműködés informálisabb, önszerveződésen alapuló formái váltják fel. A bürokrácia fejlettebb funkciója szerint, tehát nem az eredeti, az uralkodókat maximálisan kiszolgáló erőszakszervezetet kiegészítő adminisztrátorszerepre gondolok, hanem arra, amely segíti az államot szolgálni, és összérdekeket jelenít meg. Úgy hogy az állampolgárok ügyes-bajos dolgain is segít, tehát nem abban, hogy páran nagyon gazdagok legyenek a társadalom pénzén. Az államnak nincs saját pénze, kizárólag csak megőrzésre, amit segít a választott képviselőtestületeknek jól befektetni és jól használni. Itt áttérhetünk a bürokrácia jelenkori csődjétől (ideológiai és működési, funkcionális csődjétől) az erkölcs válságáig terjedő palettára.

Ahogy Arisztotelész rámutat a *Nikomakhoszi etikában*, az erkölcsi erényeket – a szellemi erényektől eltérően – a megszokás és az ismétlés révén tanuljuk meg, s ennek során az eredetileg kellemetlen tevékenységek végül kellemessé vagy legalábbis kevésbé kellemetlenné válnak. Jung is rámutat a *Jób könyvének* értékelésekor – *Válasz Jób könyvére* –, hogy nem véletlenül sulykolják a tízparancsolat etikai tanítását annyira, hiszen nem belülről jön, mint a szellem, ezért szüntelen ismételni kell, hogy valamelyest betartsuk. A kapitalizmusnak súlyos morális problémája van. Vajon a hétköznapi moralitás összeegyeztethető-e a társadalmi szervezet magasabb szintjein jelentkező elképesztő immoralitással? Ez az erkölcsi válság nem csak az önzéssel, a pozícióharccal függ össze, hanem visszavezet a felvilágosodás belső ellenmondásaihoz, illetve a felvilágosodás ideológiájának a széteséséhez. A szétbomlott részek pedig egymásnak estek egymást tovább darabolták, valamint hiteltelenné tették. Az a vágy hogy szétbontsanak mindent, ami tartja a civilizációnkat erősebbnek bizonyult, mint a teremtési oldal, és saját ideológiájának esett, addig bontott, míg nem maradt

más, mint az önérdék és a fogyasztás, de ez kevésnek tűnik egy civilizáció vagy egy kultúra fenntartására! Fukuyama így ír erről: „A berlini fal összeomlásával a felvilágosodás belső ellenmondásai mindenki számára láthatóvá váltak, és megnyilvánulnak a fejlett országokra, például az Egyesült Államokra jellemző súlyos bűnözési arányszámokban és társadalmi dezorganizációban”. A kapitalizmus felerősíti ezt a folyamatot: az önérdeknek az erkölcsi kötelezettség elé helyezésével és azzal, hogy végtelen újító lendülettel szakadatlanul újakra cseréli a régebbi technológiákat, elpusztítja a kötelekeket, amelyek századok alatt jöttek létre az emberi közösségekben és nem hagy meg mást a társadalmi kohézió alapjának, mint a csupasz önérdeket.

A kapitalista fejlődés végső soron aláássa önmagát azzal, hogy olyan normákat teremt, amelyek kibékíthetetlenek a piac és a társadalom működéséhez szükséges normákkal. Schumpeter odáig ment, hogy (*Kapitalizmus, szocializmus és demokrácia* című) könyvében azt fejtegette, hogy a kapitalizmus idővel létrehoz egy olyan elitosztályt, amely ellenséges magukkal a létezését lehetővé tevő erőkkkel szemben is. Gunder Frank a „pozíciójavarok” birtoklása iránti vágyak nevezte, amikor arról van szó, hogy másokhoz képest milyen pozíciót foglalunk el a társadalmi hierarchiában. Max Weber már jelezte: a protestáns etikából „előrehaladás” történt a nevető örökös, a felvilágosodás felé, amelyben a fegyelmezett individualizáció fegyelmezetlenné vált, találójában az individualizmus *hiperindividualizmusba* fordult át. Ezt már a sokat idézett Adam Smith is pontosan tudta, az „Erkölcsi érzelmek elméleté”-ben elmagyarázta, hogy a gazdagok nem szükségből törekednek a gazdagságra, mert e szükség rendszerint mérsékelt, hanem azért mert a „gazdag sütkérezik a gazdagságban” és „úgy érzi, hogy az, természetszerűleg reá irányítja a világ figyelmét”.

Adam Smithnél elméletének központjában a piac áll. Maga a kapitalista társadalmi rend központja a piac: ez a kapitalizmus lényege. Ez egy alapmegállapítás, amivel mindenki egyetért De mi van akkor, ha azt látjuk, az a piac, amit így hívnak már nem piacként működik, nincs is mindenre kiterjedő verseny, és már nem a fogyasztó alakítja a szolgáltatásokat és a javakat, akkor elveszett a kapitalizmus lényege? Tehát nem maradt a felvilágosodásból semmi, a racionalitás ízekre szedett mindent, a kulturális alapegységek is szétestek, nincs család, maga a kapitalizmus alapja a piac sincs többé? Egy maradt az önérdék fontossága de az is a közösség terhére nőtt, végül az állammal is baj van? Ha nem akarjuk, hogy elveszzen a kapitalizmus lényege; akkor azt hazudjuk, hogy a piac igenis létezik (csak egy kicsit átalakult)? Ugyanezt tesszük a többivel is? Mire vezet ez? Ebből születne a Szép Új Világ? Hogyan és miként?

MI VAN A FÖLDRAJZZAL?

„A társadalmi valóság folyamatosan változik. A jelenben létezik és mozgása során múlttá válva eltűnik. A múlttól csak úgy beszélhetünk, ahogy az a jelenben igaz, s nem úgy, ahogy az a múltban igaz volt. Tudniillik a múltra vonatkozó kijelentés jelenben való társadalmi cselekvés. Az 'igazság' változik, mivel maga a társadalom is változik. Adott időpontban semmi sem folyamatos, hanem minden jelen idejű, még az is, ami elmúlt”

Wallerstein

Néhány évtizede már tanúi vagyunk olyan vitáknak, amelyek azt tárgyalják, hogy a tér homogénebbé válik, és kevesebb kényszert gyakorol az emberi viselkedésre. Ilyen a McLuhan féle „globális falu”-koncepció vagy a Weberi hírverés a „közösség közelség nélkül” ideológiájáról.

Kevésbé prózaian szólva sokan vitatták, hogy az információs technológia hamarosan azt fogja jelenteni, hogy sokan közülünk otthonról fognak dolgozni – bármit is fog ez jelenteni –; a billentyűzet mellett ülve rá leszünk kapcsolva az egész világra egy modem segítségével. Hamarosan nem lesz szükség például arra, hogy személyesen felkeressük a szupermarketeket, ha vásárolni kívánunk.

Az elektronikus kommunikáció igen egyszerű, ami lehetővé teszi az ötletek és a pénz erőteljes (*real time*) mozgását az egész világon – feltételezve, hogy globális információhálózaton lóg. Egyre inkább terjednek a *second life* programok, melyek rabul ejtik a játékost második életet biztosítva számukra, így persze nem lesz egy sem, mert a valóságos életét felcseréli egy virtuálissal, ott vásárol, dolgozik, szeretkezik, és ott kereshet akár évi 100 millió dollárt azzal, hogy eltalálja a labdát más focisztárokkal együtt. Ott lehet szép, izmos, okos, sikeres; olyan nője, kocsija és háza lehet, amit csak elképzelt. A veszély abban jelentkezik, hogy aki kipróbálja, elfedi a valóságos életének a virtuálissal szembeni sikertelenségeit, nem lesz elégedetlen az első életével, nem érdeklődik a politikusok hazudnak-e, lopnak-e, egyáltalán a választás, s persze nem tesz jót a mikrokozmosznak, a családnak sem, mert odáig juthatunk, hogy nem érdekel bennünket a feleségünk, a férjünk vagy a gyerekünk. Aki a gép előtt ül, eljátszathatja hogy nem magányos (sem ő, sem a családja), de a valóságban pótszerhez nyúl. Hazudhat magának, hogy jobb mintha inna vagy kábítószerrel fogyasztana. De ez nem ugyanaz? Másrészt kizárólagosságot a közeljövőben sem érnek el, mert az ember szeret nézelődni, megfogni dolgokat és úgy vásárolni, szórakozásból. Ehhez, pedig szükség van a személyes kontaktusra a tárgyakkal, mert a tárgyak egyrészt nyelvi jelként is külön értelmezést kapnak, amit nem tudunk elmondani, elmondják helyettünk a tárgyak, amikkel körbe vesszük magunkat. Másrészt az emberek kapcsolati hálóját felváltotta a tárgyakkal való bensőséges viszony, már nem csak pótszerként funkcionálnak

a fogyasztói társadalomban hanem – kissé bizarr módon – társként is. Több mint fétis, társ a mindennapokban (ld. tárgyak szociológiája, J. Baudrillard: *A tárgyak rendszere*, 1987)!

A globális koncentráció csak egy példa arra, hogy kapitalista piacok hatása alatt hogyan lehet a tér strukturálását megvalósítani, vagy számunkra kedvezően megváltoztatni, amit Fukuyama teljes mértékben figyelmen kívül hagy az ő rostowi felfogásra utaló véleményében. E szerint minden ország egyre magasabbra emelkedik a fejlődés létráján, ahogy a liberális demokrácia és a piacok felszabadítása lehetővé teszi a második és harmadik világ országai számára, hogy az elsőhöz csatlakozhassanak, és ezáltal megsemmisítsék a gazdaságföldrajz legtöbb paraméterét. Amit kifejejt, az a kapitalista társadalom térbeli strukturálásának szükségszerűsége, amit Harvey (1989) oly tisztán lefektetett, és ami a gazdasági tér jól ismert centrum–periféria elvén történő elrendezését eredményezte, különféle térbeli skálák mentén.

A tér–idő tömörítés és az ezzel asszociált *hipermobilitás* egyik következménye a változás sebességének megnövekedett lehetősége a centrum–periféria rendszerben (ld. Wallerstein és Arrighi, Gunder Frank). Fukuyama és mások optimizmusának ellenére nincs bizonyíték arra, hogy a kapitalizmus más lenne, mint ahogyan azt Harvey (1989: 141) megjeleníti: „Földrajzi eltolódások és újrastrukturálódások egy véget nem érő folyamatban – eltolódások és újrastrukturálódások, amelyek tagadhatatlanul növekvő iramúak.” A bepörgés a begyorsulás viszont megkérdőjelezi ellenőrzés alatt tarthatóságát. Elszabadult a modernkori minoszi szörny! Ez pedig nem más mint a világ gazdaságföldrajzának térképe centrumaival, félperifériáival és perifériáival (minden szinten).

A végeredmény az, hogy „az ilyen erők gyakran aláaknáznak bármely strukturált összefüggést egy területen belül” (147): a növekvő integráció bevezeti a szétesés és az újrastrukturálódás megnövekedett fokát. Harvey-t még egyszer hosszan idézve: „az efféle folyamatok [...] hangsúlyozhatják a munkának inkább nemzetközileg, mint helyileg integrált felosztását, és a régiók közötti függőséget jelentősebbé tehetik, mint a regionálisan meghatározott összefüggést. Az államterületi határokat nem megfelelővé változtathatják, és kényszeríthetik a megváltoztatásukat. Sőt, még alá is aknázhatják a helyi vagy nemzetállami hatalmat egy költségvetési krízis kirobbantásával. A regionális tudatot és kultúrát is alá lehet aknázni.”

A kapitalizmus geopolitikája egyúttal az integrációt és a dezintegrációt is előhívja. Bár a különböző oldalakon nem egyforma mértékben, az önérdek érvényesítése jóval erősebb a TNC-nél, mint az adott társadalom tagjainál vagy akár az adott államnál, ami a kieső bevételt az egyszerű állampolgároktól próbálja behajtani. Ez az állam számára egy látszólagos paradoxont és egy asszisztáló szerepet predesztinál. Ahhoz, hogy tisztábban lássunk, a késői kapitalizmus sajátosságait egy csokorba kell szednünk, és ha nem is szagolunk túl nagyot bele, de valami összképet kell produkálnunk, mielőtt továbbmegyünk a kapi-

talizmus geopolitikája felé. Ehhez Habermas szellemét hívjuk segítségül, mivel úgy véljük, az ő észrevételeit beemelve kiegészíthetjük Harvey egyszerűsített gazdaságföldrajzi összefüggéseit.

KÉSOI KAPITALIZMUS FEJLŐDÉSSAJÁTOSSÁGAI, ÉS A TŰNÉKENY ÁLLAM

„Beszélgettem popperiánusokkal, belebocsátkoztam problémáikba, az ő nyelvükön szóltam hozzájuk, mert éppenséggel a barátaim voltak. De hát mégsem voltak a barátaim, mert egyáltalán nem ismerték fel a barátságot – azt nyomban az Egyház alapelvei iránti hűségnyilatkozatként értelmezték, s ekként publikálták.”

Hans Peter Duerr

A 19. század utolsó negyede óta a legfejlettebb kapitalista országokban két fejlődési tendencia figyelhető meg:

1) egyrészt megnövekszik az intervenciós állami tevékenység, hogy biztosítsa a rendszer stabilitását;

2) másrészt a tudomány és a technika növekvő kölcsönös függőségbe kerül, ezáltal a tudomány az első számú termelőerővé válik.

Mindkét tendencia szétrombolja az intézményi keret és a célracionális cselekvés alrendszerének azt a konstellációját, ami a kapitalizmus liberális kibontakozását jellemezte (Habermas, 1994: 34).

Az igazságos csere alapideológiája – melyet Marx teoretikusan leplezett le – összeomlott. A magángazdaságon alapuló tőkeértékesítés formáját csak a körforgást stabilizáló szociális és gazdaságpolitika segítségével lehetett fenntartani. A társadalom intézményi keretét repolitizálták. Ha azonban szertefoszlik az igazságos csere ideológiája, akkor az uralmi rendszer nem bírálható közvetlenül a termelési viszonyokon keresztül.

Ezen ideológia széthullása után a politikai uralom új legitimációt követel. Ezért a „szabad csere” ideológiáját felváltja a „kárptótlási program”, ami nem a piac intézményének szociális hatásaihoz, inkább a szabad csereforgalom diszfunkcióit kompenzáló állami tevékenységhez igazodik. E program összekapcsolja a polgári teljesítményideológiát a jóléti állam minimumának garanciájával. Ez megköveteli, hogy az állam beavatkozásának legyen manipulációs mozgásteret.

Amennyiben az állam tevékenysége a gazdasági rendszer stabilitását és növekedését célozza, a politika sajátosan negatív jelleget ölt: a diszfunkcionalitások elhárítására („duguláselhárításra”) és a rendszert veszélyeztető kockázatok elkerülésére, minimalizálására, tehát nem a gyakorlati célok megvalósítására, hanem a technikai kérdések megoldására fektet hangsúlyt.

A régebbi stílusú politika a gyakorlati célokhoz való viszony keretében határozza meg önmagát. A ma uralkodó kárptótlási program ezzel szemben már

csak az irányított rendszer működtetésére vonatkozik; kikapcsolja a gyakorlati kérdéseket. Az állam feladatai technikai feladatokként jelennek meg. Az állami beavatkozás új politikája ezért megköveteli a lakosság tömegeinek távoltartását a valóságos politikától (*Entpolitisierung*). A gyakorlati kérdések kikapcsolásával a politikai nyilvánosság is funkciótlanná válik. Beszélni beszélünk, csak nem a lényegről, mi tematizálunk, ti nézitek és beveszitek! Kit érdekel, mi van a gazdasággal, mikor Kóka és Rogán szerelmes, és szívesen beszélnek szerelmükről és annak tárgyáról, kit érdekel ilyenkor a politika tárgya!

A technika és a tudomány – Marcuse^s szerint – az ideológia szerepét is átveszi. Mindenható Isten – mindenható Tudomány, püspökök, bíborosok felszentelt papok – akadémikusok, felszentelt tudósok. Minden egy kaptafára megy!

Így eljutunk a technika és a tudomány kapcsolatához, milyen viszony van e két dolog közt, egymásra egyformán ható, mellérendelő, alá- és fölérendelő viszonytal írható le a kettő kapcsolata? A 20. század közepe óta a kapitalizmusra egyre inkább jellemző a technika eltudományosításának tendenciája. Az óriási ipari kutatások egyetlen rendszerré építették a tudományt, a technikát és az értékesítést. Sőt ezek időközben összefonódtak az állami megbízások alapján zajló kutatással, amely főként a hadászat területén mozdítja elő a tudományos és technikai haladást (ld. Bush a költségvetési tervezet több mint 20 százalékát akarja a hadászati komplexumra fordítani). Onnan áramlanak vissza az információk a javak magántermelésének területére. Így vált alkalmazhatatlanná a marxi munkaérték-elmélet, amikor a tudományos-technikai haladás független értéktöbbletforrássá vált (a közvetlen termelők munkaereje egyre kevesebbet nyom a latban). Ez elvezetett a marxizmus válságához is, a neomarxiizmus pedig nem tudott igazi perspektívát felmutatni (a frankfurti iskola is eltűnőben), hiszen a baloldali pártok is inkább kapitalista ideológiákat gyártanak, segítő kezet nyújtanak a jóléti állam lebontásában és az állami vagyon szinte teljes magánosításában.

Descartes modern követői számára az irracionalitás lépett a rossz helyébe, legyőzése a nyugati kultúra önképének kulcseszméje, integritásának újkori elve lett (majomsaláta). Ők értünk gondolkodnak, küzdenek a természeti csapások ellen, betegség ellen, új gyógyszereket kísérleteznek ki, megmondják milyen a jó lakás, miért jó a génkezelt étel, küzd a kívül-belül jelentkező irracionalitás ellen. Kultúránk sorsa összefonódik tudományunk sikereivel és álsikereivel. Ebben az értelemben minden kérdés feltehető és megválaszolható, vagyis világunk a tudománynak feltett komplex kérdéssé egyszerűsödik le. Vagyis megfejthető rejtvény, amelyre van és kell is, hogy legyen válasz, s mi a tudomány által azt megtaláljuk (és axiómák felállítása mellett, azt nem megkérdőjelezve bebiflázuk). Minden az ész kontrollja alá kerül. Nem tőrjük a rejtekezve maradót, sőt az ellenség, az a rossz, az irracionális, és az irracionális a racionálissal szembeállított, nem pedig az, ami azon túl van. „És a mindenén túl a minden jön

el.” A szegénység legyőzetik. Pontosan mi által is? Talán a kapitalizmus, az ész, a demokrácia által? Ez egy kicsit homályos. De egy biztos, a felvilágosodás szerint az ész közössége és a szabadság képessége összeköt (vagy gúzsbaköt?) bennünket. Minden töretlenül fejlődik, a szegénység eltűnik, a szabadságfok emelkedik a globális felmelegedéssel együtt! Ezt el kell hinnünk, ebben hinni kell (müssen). Kötelező hinni. Nem ellenmondás ez egy kicsit?

A veszély tényleg létezik; a kritikai ész (áthallás a kritikai geopolitikára) komolyan vette teljhatalmát, és a felvilágosodás egyetlen igazi örökösének tekinti magát, és könnyörtelenül régi szövetségesei ellen fordul (az egykori forradalom felzabolja szövetségeseit, majd tanítóit és végül gyermekeit). A teodícea programját és az emberi nem észközösségének (emberiség mint egész) eszméjét egyaránt a csúnya metafizika mihaszna maradványaiként bélyegzi meg. Ezzel feltáru az őszinteség arca, az újkori racionalizmus önfelzámoló karaktere. Már Hegel figyelmeztetett bennünket rá, hogy büntetlenül nem semmisíthető meg a metafizika összes formája, az „ész metafizikája” nélkül a felvilágosodás sivatagot hagy maga után, és jön a hét csapás (emlékezz: apák bűnei miatt a gyermekek bűnhődnek). Duerr szerint (1998) az ész útján, Popperrel értünk el a fordulóponthoz, megjelent a kritikai racionalizmus, ez pedig Popper után tovább radikalizálódott, míg maga a racionalizmus sem állhatott meg többé az ész képzeleti trónszéke vagy ítélőszéke előtt. Mindenki lefaragott egy kicsit belőle és, ami maradt az már kevés önmagában a kultúránk fenntartásához. Addig dobáltunk ki a zsákból, míg a civilizációnk kiüresedett, csak az üres zsák maradt és most azon tanakodunk vajon, mit tudnánk visszacsempészni bele, úgy hogy a nagyérdemű ebből ne vegyen észre semmit. A semmiből akarunk mindent uralni, ez pedig nehéz feladat, mikor a zsák színében sem tudunk megállapodni. Az ész romboló fúriaként számolta és számolja fel maradék hadállásait, lő mindenre, amire csak lehet, többnyire már saját magára. Úgy viselkedik, mint egy rossz diktátor és csapata, kik valamikor a minőség elit csapataként a fejlődésért és a szabadságért küzdöttek, nem pedig a mindenáron való hatalomban maradásért. Valamikor a racionalizmus és a felvilágosodás a romboló kisebbségből a teremtő kisebbségbe tornázták fel, és a fejlődésért dolgozó elitként aposztrofálták magukat. A tömegek pedig utánzással, másolással, médiapocsékolással magukévá tették az eredmények kisebbik részét, de most már az erőszak finomhangolásai biztosítják számukra a hatalmat, az ideológiájukat saját maguk fosztották meg a töltetől, kiüresítették. De aki bekiabálja, hogy üres és a valami semmi, kiközösítik és a médiamáglyán elégetik. Hitté vált, ami a hit megsemmisítésére törekedett, és inkvizíciót alkalmaz saját kételkedőivel szemben is. Toynbee szerint ilyenkor a civilizáció megroppan, rosszul méri fel külső és belső helyzetét, ebből adódóan rossz válaszokat ad, és feloldja saját magát. Mikor a valóságot vizsgáljuk, annak igazságát akarjuk feltárni, de az égvilágon semmit sem jelentő mondatokra bukkanunk, már csak azért is, mert az afféle általános fogalmak, mint igazság, szabadság, de-

mokrácia stb. teljességgel üressé váltak (Duerr után szabadon). A kérdés, mi történik velünk ez után? Mi fogja biztosítani a civilizáció alapjait, miben hiszünk? A fogyasztásban? A TNC-kben? A kapitalizmus végső diadalában? Az ökológiai katasztrófában? A terrorizmus elleni harcban? A kőolajban? Melyik politikai jelmondat fogja megérinteni a szívünket? Mi közül fogunk választani? Kire szavazunk? Kinek hiszünk? És végül, mit tudunk? Kik vagyunk, és mi végre?

Tehát úgy tűnik, egyértelmű, hogy a jelenlegi – nevezzük kései – kapitalista növekedésnek vannak problémái, melyek akár válságokhoz is vezethetnek. Ezen válságok kimenetele határozhatja meg közeljövőnket. A kapitalizmus sajátosságából fakadóan a mennyiségi termelés növekedése, a minél több fogyasztásra való ösztönzés, az óriástermelők, trösztök sikeres igyekezete a verseny kiküszöbölésére, a politikum és az álvversenyszféra összefonódása, az állam kiegyensúlyozó szerepének csökkenése, olyan folyamatokat indukál a gazdaságban, amelyek rendszerhibákhoz vezetnek. A kérdés az, hogy szembesülünk-e egyáltalán a rendszerhibákkal, a működési zavarokkal, tehát le tudjuk-e őket egyáltalán írni, másrészt azokra valós válaszokat fogunk-e adni, vagy álmegoldásokkal, hamis bizalommal csak tovább mélyítjük a strukturális zavarokat. (Az *Erik a viking* című film betétdalát idézve: „nem süllyedünk, nem süllyedünk..., jól élünk, jól élünk...”) A tények hamis olvasata, illetve a tények a meghamisításig való eszményítése elvezet a társadalmi hazugságösszjátékig. Habermas nyomán vegyük őket sorba (Habermas, 1994: 59–141):

1) Az ökológiai egyensúly megzavarása (sajnos ezt nem szükséges alátámasztani).

2) Az antropológiai egyensúly megzavarása, elidegenedés (Marcuse nyomán, lásd „egydimenziós társadalom”). Az emberek, hogy Montesquieu kifejezésével éljek, a biztonság szabadságára törekednek. Mi történik az Egyesült Államokban? Ugyanaz, mint már annyiszor a történelemben. A biztonság garantálása indokolja, hogy a társadalom tagjai átmenetileg mondjanak le a személyes szabadságjogaik egy részéről. Már a görög időkben is így kezdődött: ellenségkép – háború – veszély – biztonsághiány – átmeneti intézkedések – a szabadságjogok átmeneti korlátozása – kivételes intézkedések és jogkörök egy szűk csoport számára – a veszély állandó voltára hivatkozva a rendszer megmerevedik – diktatúra alakul ki. Nem azt mondom, hogy diktatúra van az Államokban, de tény hogy egyre szélesebb jogkörök összpontosulnak egy szűk csoport kezében, akár a mindennapi élet ellenőrzésére is.

3) A nemzetközi egyensúly megzavarása. Ennek akár kétféle forrása is lehet, egyrészt a növekedési kényszerből adódó vágy a termelőeszközök feletti ellenőrzésre, másrészt a politikai és gazdasági kiútként is kezelt mesterséges feszültségkeltés. A külső veszélyre hivatkozva egyre inkább ellenőrzése alá vonja a saját társadalmát, illetve állami megrendeléshez juttatja a saját nem

versenyszférába tartozó hadigazdaság szereplőit (ez kapcsolódik közvetlenül az *ausengeopolitik* témaköréhez).

4) A gazdasági válságtendenciák. A gazdasági válságok már úgy vannak eladva számunkra, mint az életünk szükséges velejárói, ami a jólétünkben kis lemondással jár, infláció, tőkevesztés, drágább törlesztőrész stb. Az igazi probléma időbeli síkon az, ha ez szociális válság formájában is jelentkezik, ami logikus módon elvezethet a politikai válsághoz is. Természetesen a probléma nem ilyen egyszerű, mert a jelenkori tünetek alapján az államot mozgató elit (legyen az politikai vagy az államapparátusban dolgozó vezető) a multinacionális cégek és a hadibeszállítók érdekeit kezdi el védeni és kiszolgálni, a társadalommal pedig a szükségintézkedéseket próbálják elfogadtatni. Vagyis a politikum a társadalom kiszolgálójából teljesen mássá válik. Bárhova nézünk, modern Patyomkin-falvakat látunk, és álfalaik között éljük le életünket. Hatalom és játék, hatalomjáték. Ha a társadalom egyre nagyobb részei – nem csak a marginális és leszakadó csoportok – ébrednek rá erre a társadalmi hazugság-összjátékra, észreveszik, hogy saját csoportérdekeik egyre jobban meg vannak nyírva, akár legitimációs válság is kialakulhat, ami aztán politikai válságba torkolhat. Mi megszavaztuk, de másnak az érdekeit képviseli nem a miénket, akkor ez nem a mi érdekképviselőnk, legyen az szakszervezeti vagy kamarai vagy akár politikai képviselő. Ennek vannak kommunikációs, illetve ellenkommunikációs vetületei és problémái is. Mindenesetre kitűnik ebből, hogy az állam szerepe erősen változott a kései – vagy posztmodern – kapitalizmusban; kiegyensúlyozó szerepe jelentősen csökken (lásd jóléti állam válsága), a multinacionális és a hadikonszernekkel való kapcsolata is átrendeződött, egyre inkább az ő érdekeik jelennek meg ténykedésiben. A társadalom erodálása egyre erőteljesebbé válik, a marginális csoportok számukat nézve már nem is annyira marginálisak (maximum az érdekérvényesítő képességük marginális), a középosztály mindenhol alulról olvad. A technika mindenható uralma már-már vallásosító szerepet tölt be. Megállapíthatjuk, a technikai univerzum gépezete – mint olyan – közömbös a politikai célokkal szemben, forradalmasíthat is, és (talán még inkább) vissza is foghat egy társadalmat.

A KAPITALIZMUS GEOPOLITIKÁJA

„A történetfilozófiával való szüntelen leszámolás penzuma a legyőzött történelem-filozófia bosszúja legyőzőin.”

Odo Marquard

A paradoxon, ami Harvey elemzéséből ered, a következő: annak érdekében, hogy sikeresen működjön a pénzügyi tőke egyszerre kell mobilnak és rögzítettnek lennie. A mobilitás azért szükséges, mert mindig lehetőségeket kell keresni az

akkumulálódáshoz a profitszerzésen keresztül. Szükséges a rögzítettség, mert csak a termelés számára rögzített tőkén keresztül lehet a felesleget kivonni a munkafolyamatból. Így bármikor, amikor rögzített befektetést hoznak létre, nem természetes a tőkemozgás lehetősége a profitkeresés érdekében. Az akadályok idővel ledőlnek a rögzített tőke leértékelésével és a likvid tőke szabadon bocsátásának máshová helyezésével oda, ahol az észlelt profitstabilitási potenciál nagyobb, illetve egyre fontosabb a virtuális gazdaságból pénzt csinálni.

A jelenlegi szituáció különbözik a megelőző évtizedektől, mivel manapság a tőkének nagyobb a mobilitása és ebből kifolyólag a legtöbb befektetésnek rövid az élettartama. A tér-idő tömörítés miatt ez a mobilitás globálisan tovább növekszik azáltal, hogy az információs technológián keresztül és multinacionális vállalatok keretein belül szerveződik, amelyek kevésbé tisztelik az államhatárokat és az államot. „A politika a területiségben gyökerezik” (Anderson, 1991).

Az államnak ez a fajta értelmezése szükségszerűen magában foglalja a területiséggel való operálás elismerését, amelyből állam – mint regionális szövetség – Harvey-féle felfogása csak egy példa. A világot gyakran úgy írják le – különösen a mi politikaföldrajzi térképeinken – mint területi egységek világát. Ezeknek az egységeknek a szerkezete alapvető eleme a területi szerveződésnek, de amit a tudósok nagymértékben mellőztek a 60-as, 70-es években, amikor a területi tudomány a csúcspontján volt, és sokkal nagyobb figyelmet fordítottak a folyamatos, mint a határolt térre. És mégis az utóbbi a döntő, nem csak az állam és működésének méltánylásához, hanem azokban a folyamatokban is, amelyek által az emberek megteremtik és újrateremtik saját maguk és mások identitását. Képzetek világában élünk, amelyek nagymértékben tükrözik a területi egységek meggyökeresedett, egymást átfedő hierarchiáit, amelyeket rávetítetünk a világra: azok vagyunk, amik vagyunk, mert *ott*, ahol vagyunk és *onnan*, ahonnan jövünk és a másokról alkotott képünk nagymértékben annak a működése, hogy milyen helyet foglalnak el képzetrendszerünkben, valamint hol vannak és hová tartanak. Térbeli elhelyezkedés nélkül mit jelentene a következő felsorolás: Izrael, Szaúd-Arábia, Egyiptom, Jordánia, Irak, Irán, Afganisztán, Pakisztán. Gazdasági, politikai történeteket, ideológiákat kanyaríthatunk hozzájuk, mert maga a felsorolással valamilyen struktúrába helyezük őket!

KONKLÚZIÓ

„Az ember nem kútfeje mindeneknek, mint a szubjektív idealisták állítanak. Sem nem tétlen megfigyelője mindeneknek, ahogy az objektív idealistáknak és materialistáknak tetszenék. A világot teremtő Minőség kapcsolatként ütökzik ki ember s tapasztalata között... – viszont hogyan taníthat erkölcsöt az, aki az erkölcsi eszmények viszonylagosságát hirdeti? Erkölcs együtt csakis a teljességgel, a tökéletességgel járhat. Aki mindennapos tapasztalata szerint változtatja elképzelését helyesről s helytelenről, azt a tág lelkiismeretéért csodálhatjuk ugyan, de semmiképpen nem az erkölcséért.”

Robert M. Pirsig^a

Adva van az állam mint olyan szervezet amely válságban van, ő lehetne a szabályzó, az ellenőrző, de ma már csak a társadalmat ellenőrzi, rendszabályozza (újra éjjeliőr lesz). A gazdasággal nemigen foglalkozik. A kis- és középvállalatokat magukra hagyja, egyedül a TNC-knek kedvez (ezt láthatjuk kishazánkban is). A kérdés az: a társadalomnak van-e állama, vagy a multiknak van egy őket kiszolgáló államapparátusa? Egyre nagyobb mértékben tudatosul bennünk, hogy a világ gazdasági, társadalmi és politikai szerveződése és annak összetevői egy komplex, folyamatosan változó kulturális földrajzon nyugszanak. Ezt láttuk Fukuyamánál, de előtte Webernél is, nem különben Schumpeternél. A kapitalizmus mint nyugati forma alakult ki. Max Weber szerint protestáns kulturális alapokból indult, kálvinista majd abból kialakuló kis protestáns egyházak révén (ez manapság talán inkább az Egyesült Államokra igaz). Persze mindehhez a felvilágosodás filozófiái is hozzáadódtak. Bár Polányi szerint a „morális konverzió” itt tűnt fel, és tette tönkre az európai moralitást. Sokan próbálják bebizonyítani, hogy a kapitalizmus és a nyugati értékrend más kulturális terекbe való exportja (mások szerint behatolása) egységesítette a Földet, ami a globalizáció kiteljesedése előtt áll. Mások azon a véleményen vannak, hogy a nyugat világon áthatoló kapitalista forradalma, csak hullámként söpört végig. Rombolt és átalakított, de ez nem jelenti egyértelműen a nyugatiasodás világforradalmát, mivel a hatás ellenhatást váltott ki, illetve a kapitalista forradalom helyi változatai alakultak ki, saját kulturális gyökerekkel. Híres könyvében, az *Orientalizmus*ban Said is alternatív képet próbál felvázolni, és nem nyugati szemszögből építi fel a Keletet. A jelen világról alkotott értelmezésünk ezek alapján a jelen kulturális térkép komplex evolúciójának növekvő elismerésén és – ezen a folyamaton belül – a területiség szerepén nyugszik, mely egyszerre választ el és köt össze, ami idáig egyszerű volt, az nem lett egyszerűbb, inkább bonyolultabbá vált. És kár tagadni, a TNC-k gyakorlatában is van területiség, és az államok viszonylatában sem tűnt el. Gondoljunk csak az Egyesült Államok külpolitikájára. Vagy a centrum, félperiféria, periféria rendszerre mely tovább él, még ha árnyaltabban is, mint korábban, vagyis a világgazdaságban a differen-

ciálódás továbbra is fennmaradt. Ennek feltárása fontos feladat azok számára, akik a kapitalizmus történeti földrajzának rekonstrukcióján és előzményein vagy még inkább a következményein dolgoznak. Miként mindez ugyanolyan fontos a jelen világ megítéléséhez is.

JEGYZETEK

- 1 Lásd erről a szerző tanulmányait: Samuel P. Huntington elmélete és a kultúrföldrészek. In *Tér és Társadalom*. 1998/4, 91–105. o., illetve *A posztmodern geopolitika és a kultúrföldrészek*. In *Valóság*, 1999/9, 1–11.
- 2 Tendenciózusan rosszul, a szovjet megszállási zónára, plusz Romániára és Jugoszláviára a Kelet-Európa megjelölését használja Európa politikai megosztottságának leképezésére. Amerikából nézve kizárólag Nyugat- és Kelet-Európa létezik. Ha használja is a térségünkre szűkített megjelölést, akkor feloldva a jelző és jelzett szó alapján kelet közepéről beszél, ami Európára vonatkoztatva földrajzilag Szmolenszk és Tula környékét jelenti. Amire utalni akar, az Közép-Európa keleti fele, vagyis Kelet-Közép-Európa, sajnos a fordítás követi ezt a hibát.
- 3 Kant az 1802-ben megjelent *Physische Geographie*-ban (Fizikai földrajz) már fölteszi a lényegi kérdést „Mi volt előbb: a történelem vagy a földrajz?”; ebben a műben találkozunk a geográfusoknak oly tetszetős, előadás bevezetésére is alkalmas állítással, mely szerint „a józan emberi elmét semmi sem élesíti annyira, mint a földrajz”. Minket természetesen az előző gondolat érdekel. 1754-től kezdve publikációiban a geográfiát mint a história részét veszi figyelembe. 1802-től váratlan fordulat áll be elméletében, a két tudomány testvérré válik, de nem ik-rekké, nem válnak egyenrangúvá. Az alá-fölrendeltségi viszony megmarad, de a felállás megváltozik. A földrajz összhangba kerül a térrel, a történelem az idővel, mivel a történelmi cselekmény a térben játszódik, így az a földrajz részeként értelmezhető, ennek megfelelően ez lesz a „substratum” (Kant 1970, 261–262 o.). Részletesebben lásd jelen cikk szerzőtől: *A geopolitika kialakulása és korai válsága*. In *Debreceni Szemle*. 1998, 2. sz.. 193–222.
- 4 Franciaországban letelepült orosz disszidens, Alexandre Kojève 1947-ben írta meg *Bevezetés Hegel értelmezésébe* című könyvét. Szerinte Hegel A szellem fenomenológiája című munkája a racionális emberi diskurzus tetetőzése, ennek megfelelően a mindenkori jelenünknek szükségé van egy értelmező szövegre, ez az értelmező szöveg, könyv alakja gyakorolt meghatározó hatást Fukuyamára.
- 5 Erről lásd bővebben a szerző *Nigéria és a kaotikus Afrika* című tanulmányát (*Valóság*. 2000/8, 56–68.)
- 6 Walt Withman Rostow (1916–2003) amerikai társadalomtudós, gazdaságtörténész, közgazdász. *Az USA elnökének tanácsadója* (1961, 1966–69).
- 7 Max Weber munkáinak központjában a kapitalizmus és a kulturális értékek állnak. A legismertebb esszéje: „A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme”. Ebben állította, hogy a protestáns reformáció, inkább akaratlanul, olyan magatartási mintákat alakított ki, amelyek igen erős összhangot mutattak a kapitalista vállalkozással. Az elhivatottság fogalma nem mint vallási, hanem egyre inkább világi kategóriaként jelenik meg. Ez a lutheránusokhoz köthető, de maga

- a „kapitalista szellem” majd a kálvinizmus és a belőle kialakuló felekezetek közreműködésével kapja meg formáját, amit ma talán kapitalizmus gazdasági kultúrájaként aposztrofálnak.
- 8 Marcuse, Herbert (1898–1979) német filozófus. 1934-től az Egyesült Államokban élt. Filozófiai nézetei az újhegelianizmus és a marxizmus hatására alakultak, majd a frankfurti iskolához csatlakozott. A kései kapitalista társadalom kritikus elemzései révén a hatvanas évek második felében a baloldali diákmozgalmak szellemei vezérévé vált. Fő művei: *Ész és forradalom* (1941), *Egydimenziós ember* (1964).
- 9 Pirsig, R. M. Egyetlen könyvet írt „A zen meg a motorkerékpár-ápolás művészete” címűt, saját Amerikát átszelő útját írja le, motorkerékpárral és fiával. Megtalálható szinte bármelyik amerikai könyvtárban, útikönyv, filozófia, motorkerékpár-ápolás címszó alatt. Thoreau Walden-je, Salinger Zabhegyező-je, és Kerrouac Úton-ja mellett a rövid polc kategória győztese. Tegyük hozzá méltán, fia halála után egyedül járja a tengereket vitorlásával és senki nem tudja rávenni, hogy írjon még egy könyvet, vagy adjon egy interjút. Azóta is fáradhatatlanul keresi fiát és önmagát, és és harcol a démonokkal...

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Anderson, J. (1991): *Territorial sovereignty and political identity: national problems, transnational solutions?*
- Baudrillard, J. (1987): *A tárgyak rendszere*.
- Berger, P. L. (1992): *A kapitalista forradalom*. Gondolat, Bp.
- Bitterli, U. (1982): „Vadak” és „civilizáltak” (Az európai-tengerentúli érintkezés szellem- és kultúrtörténete. Bp., Gondolat.
- Duerr, H. P. (1998): *Sem Isten – sem mérték*. Atlantisz, 238.
- Foucault, M. (1990): *Miért tanulmányozzuk a hatalmat?* 1–2. Polisz 2-3.
- Foucault, M. (1991): A diskurzus rendje. In *Holmi*. 7. 868–889.
- Foucault, M. (1996): A hatalom szeme. In *2000*. 10. 3/9.
- Fukuyama, F. (1994): *A történelem vége*. Bp., Európa K.
- Fukuyama, F. (1997): *Bizalom..* Bp., Európa K., 613.
- Fukuyama, F. (2000): *A Nagy Szétbomlás*, Bp., Európa K., 493.
- Giddens, A. (1990): *The consequences of modernity*.
- Glassner, Martin Ira (1996): *Political Geography, Part five Geopolitics*. 311–374.
- Glatz F. szerk. (1997): *Globalizáció és nemzeti érdek*. Bp., MTA.
- Habermas, J. (1986): Eine Art Schadensabwicklung. In *Die Zeit*. 29, 11/7/1986.
- Habermas, J. (1994): *Válogatott tanulmányok*. Bp., Atlantisz, 388.
- Habermas, J. (1993): A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. In *Századvég*. 396.
- Harvey, D. (1989): *The Condition of Postmodernity*. Basil Blackwell, Oxford.
- Huntington, S. P. (1991): *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*. Washington D. C., U. S. Government Printing Office.
- Jung, C. (1995): *Föld és lélek. Az archaikus ember*. Bp., Kossuth., 83.
- Kaplan, R. D. (1997): A közelítő anarchia. In *2000. július-augusztus*, 20–28.

- Lacoste, Y. (1990): *Geographie und politisches Handeln*. Berlin, Wagenbach, 90.
- Lacoste, Y. (1994): Für eine neue und umfassende Konzeption der Geopolitik. In *Geopolitik, WeltTrends. Internationale Politik und vergleichende Studien*. 4., August, 21–25.
- List, F. (1950): *Das nationale System der Politischen Oekonomie*. Verlag von G. Fisher, 558.
- Ludassy M. (szerk.) (1991): *Az angolszász liberalizmus klasszikusai*. 1-2., Bp., Atlantisz.
- Mann, M. (1984): The Autonomous Power of the State: Its Origins Mechanisms and Results. In *Archives Européennes de Sociologie*. 25., 185–213.
- Marquard, O. (2001): *Az egyetemes történelem és más mesék*. Bp., Atlantisz, 435.
- Mező F. (1999a): Társadalmi mozgalmak és az ellenállás területei. In *Magyar Tudomány*. 1999/10, 1184–1192.
- Mező F. (1999b): The Geostrategy for Euroasia, Zbigniew Brzezinski. In *Foreign Affairs*. 1997 Szept.-Okt. 50–65.; *Klió*. 1999, 1. sz. 12–17.
- Mező F. (2000): Geopolitikai szemelvények. In *Valóság*. 2000/6, 100–105.
- Mező F. (2001): Az Egyesült Államok etnikai és demográfiai jövője. In *Demográfia*.. 1–2 sz. 105–118.
- Mező F. (2003): *A politikai földrajz alapjai*. DE, Debrecen, 398.
- Muir, R. (1997): *Political Geography*. Macmillan Press LTD, London.
- Oppenheimer, F. (1912): *Az állam*. Bp., Révai-kiadás.
- Pirsig, R. M. (1989): *Zen, avagy a motorkerék ápolás művészete*. Bp., Európa, 428.
- Polányi Mihály (1992): *Filozófiai írásai*. 1-2. Bp., Atlantisz, 294.
- Sen, A. (2003): *A fejlődés mint szabadság*. Bp., Európa, 593.
- Taylor J. P. (1993): *Political Geography*. Essex, Longman, 360.
- Toynbee, A. J. (1971): *Válogatott tanulmányok*. Bp., Gondolat.
- Unwin, T. (1994): *The Place of Geography*. Longman Group, 273.
- Virilio, P. – Lotringer, S. (1993): *Tiszta háború*. Bp., Balassi Kiadó.
- Wallerstein, I. (1983): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Bp., Gondolat, 782 .